

Марина Волкова

Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара

**ОСОБЛИВОСТІ КОМПАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ ОПОВІДАННЯ Е.
СЕТОН-ТОМПСОНА «АРНО» («ARNAUX, THE CHRONICLE
OF A HOUSING PIGEON») ТА ЙОГО РОСІЙСЬКИМ
ПЕРЕКЛАДОМ М.К. ЧУКОВСЬКОГО**

Анотація

Стаття присвячена вивченню структурних, лексичних та стилістичних, а також національних англоканадських особливостей анімалістичного оповідання Е.Сетон-Томпсона «Arnaux, the chronicle of a Housing Pigeon» та його перекладу на російську мову, зробленому М.К.Чуковським. Розглянуто головні прийоми, які використовує перекладач.

Ключові слова: анімалістичне оповідання, компаративний аналіз, прийом перекладу, трансформація.

Метод порівняльного аналізу є важливим для розвитку почуття послідовності викладу, вміння бачити структури мови оригіналу та рідної мови, вміння передавати зміст за допомогою цих структур. Порівняльний аналіз оригіналу та перекладу художнього тексту є явищем багатограним та різностороннім. Майже кожен науковець, що працює у поданій галузі, пропонує свій власний метод. Проте, лише у взаємодії ці методи допоможуть проаналізувати переклад художнього тексту якнайдетальніше.

Переклад як текстотворчість характеризується вторинністю, яка визначає її сутність. Переклад як вторинна творчість позбавляє перекладача необхідності вирішувати суто літературні проблеми, посилюючи його відповідальність за «перестворення» вихідного тексту в іншому культуромовному середовищі, у зв'язку з чим постає проблема методики дослідження, яка відповідала б культурологічній парадигмі перекладу, що передбачає вихід за межі текстового матеріалу, адже перекладачеві «необхідно

вивчити історичні умови створення перекладу, усвідомити завдання перекладача, розібратися в позитивних та негативних сторонах його метода і творчої індивідуальності, виявити відображення останньої у перекладі і дати оцінку перекладу» [1, 246].

Мета порівняльного аналізу першотвору та перекладу визначається як встановлення ступеню відповідності перекладеного тексту текстові оригіналу. Проте дискусійним залишається питання «відправної точки» встановлення функціональної відповідності, якою може бути як автор, так і реципієнт, тобто: переклад виконує функцію оригіналу так, як вона «задана» автором, чи так, як її «побачив» читач? [2, 239].

В. В. Віноградов трактує образ автора як головну та багатозначну стильову характеристику як окремо взятого твору, так і всієї художньої літератури. Образ автора мислиться передусім у його стильовій індивідуалізації, у його лінгвохудожньому втіленні — через відбір та реалізацію у тексті відповідних мовно-мовленневих утворень.

У контексті перекладацьких досліджень протистояння між автором та читачем оригіналу переноситься на відносини між перекладачем та читачем, бо перекладач є читачем й

інтерпретатором вихідного твору, але також і автором перекладеного тексту. Читання – співтворчий крок літературної майстерності. Тому у перекладі, з одного боку, відбивається авторський задум оригіналу, але, з іншого боку, він відбивається лише так, як його відчув та втілює перекладач.

Специфічною властивістю перекладача як творчого суб'єкта є його репрезентація певної «креолізації» авторської поетики із власною. Таким чином, в тексті перекладу поруч з авторською стратегією свідомо або несвідомо відображається стратегія перекладача.

Інтенсивний розвиток перекладної літератури та порівняльного літературознавства з кінця XIX-XX століття спричинив велику зацікавленість теоретичними та методологічними проблемами цього специфічного виду міжнаціональних культурних взаємин.

Методиці комплексного лінгвохудожнього аналізу тексту перекладу літературного твору присвячена низка публікацій як вітчизняних, так і закордонних лінгвістів (Гачечиладзе Г. Р., Кашкин І. А., Коптілов В.В., Попович О., Алексеев С.А., Гурова Ю. І., Масленнікова Є. М., Некряч Т. Є., Скугаревська О.В.) Втім, складність цієї проблеми, спричинена необхідністю врахування

багатьох релевантних чинників, що визначають творчу цінність та цілісність перекладу, не дозволяє їй втратити своєї актуальності.

Порівняльний аналіз дозволяє помітити очевидну аналогічність підходів до лінгвохудожнього аналізу як оригінального, так і перекладеного текстів, яка, зокрема, проявляється у застосуванні методологічних принципів ієрархічності, рівності, циклічності, координованості, взаємодії/взаємозалежності/взаємовпливу.

Розуміючи складність формулювання текстоцентричної концепції творчості у перекладі, можна говорити про її сутнісну ознаку – цілісність, пов'язану з умінням перекладача органічно сумістити особливості відтворення багатьох різноманітних формально-змістових «шарів» художнього твору. Дослідник Г. Р. Гачечіладзе вказує на визначення художнього твору як цілісного утворення. Запорукою успіху повноцінного перекладу стає здатність знайти перекладачем «стилістичний ключ» до тексту, оскільки перекладач та перекладознавець мають схожі функції: перекладач аналізує творчість автора, а перекладознавець — творчість перекладача.

Дослідник В. В. Коптілов визначає органічне сполучення мовної та художньої складових аналізу як «партнерів». Об'єктивність перекладацького аналізу

може бути досягнута лише за рахунок рівноцінного ставлення до двох головних складових художнього тексту — ідейно-образної та мовностилістичної, що дає змогу дослідникові сформулювати своє класичне визначення художнього перекладу як «процесу, в якому перекладний твір зберігає ідейно-образну структуру оригіналу і виступає як його семантико-стилістична паралель» [3, 183]. В. В. Коптілов вказує на необхідність відчуття взаємозв'язків змісту і форми, знання меж, в яких можна змінювати форму, щоб не зруйнувати змісту» [3, 91]. Цю думку підтримує М. О. Новикова, виділяючи той факт, що зміст оригіналу часто «доводиться в чомусь змінювати: недаремно сам автор варіює і змінює його, доходячи до суті. Руйнувати зміст – не можна» [4, 42]. Таким чином, концепції зміни першотвору на мовному рівні необхідні для збереження його змісту, не заважають творчій взаємодії образу автора та перекладача.

Канадська література сьогодні є одним з ключових об'єктів вивчення для багатьох сучасних дослідників. Одним з головних завдань для них є спроба осмислити національні витоки, шлях розвитку та становлення самобутніх прикмет творчості письменників Канади. Увага літературознавців жанрової специфіки канадської літератури

привернула поетика особливих жанрів, які роблять літературу Канади помітною на фоні інших національних культур. Насамперед, мова йде про жанр анімалістичного оповідання, який став одним з найпопулярніших в літературі Канади наприкінці XIX століття. Дослідники канадської літератури (Н.Ф. Овчаренко, О.І.Голишева, В.Нью, Т.Маклюліч, М.Етвуд) переконані, що саме жанр «animal story» стоїть біля витоків національної канадської літератури, відображаючи важливі миті в становленні національної канадської самосвідомості [5, 107]. На думку канадського літературознавця Дж. Вудкокка, очевидні відмінності англійського, американського та канадського оповідання про тварин. Герої англійського анімалістичного оповідання — це люди у вигляді тварин, наділені характерними звичками їх поведінки. В американському ж оповіданні люди, навпаки, протиставлені тваринам, являються символами цивілізації, яка несе з собою їх винищення. Канадські оповідання про тварин присвячені саме тваринам, в яких вони, як і люди, показані жертвами непізнаного краю, свого середовища проживання. Серед канадських письменників-анімалістів можна виділити Е.Сетона-Томпсона, Ч.Д.Робертса.

Однією з центральних та наскрізних тем в англоканадській літературі є тема природи як невід'ємної частини реальності цього північноамериканського регіону [6, 4]. Ще за часів освоєння Канади виникла природна потреба вивчати невідомий світ Півночі, що викликав відчуття страху і недовіри до суворого світу природи. Наприкінці XIX століття він став предметом пильного вивчення. Дослідник Б. Метьюз виокремлює своєрідні риси канадського «short story»: стислість, емоційна насиченість, єдність теми, дієвість персонажів, логічність розповіді, елемент фантазії, що одержали новий імпульс функціонування у зв'язку з особливою темою і проблематикою [7, 284].

Оповідання про природу розкривають своєрідний синтез європейського, індійського, американського, який визначає унікальність канадського національного світосприйняття, визначають специфіку канадського національного характеру в особливих формах художнього втілення на тій стадії соціокультурного розвитку Канади в кінці XIX століття [8, 217].

Англоканадські оповідання про природу ввели у світову літературу канадську тематику, але в той же час увічнили специфічне уявлення про Канаду як про країну загадкових первозданних

північних пейзажів, населених міфічними образами, людьми з первісною культурою. Усе це довелося переборювати протягом наступних десятиліть. Подальші «міські оповідання» (Barr, Allen, Thomson), оповідання Н. Дункана і С. Лікока, фермерське оповідання з ліричним початком Р.Кністер, психологічні оповідання М. Лаурі, спогади Д. Пейсі, феміністичні замітки Е. Вільсон, гумористичні оповідання М. Річлера, символічні скетчі П. Пейджа, байки А.М. Клейна, сентиментальні морські оповідання І. Баклера наголошували на проблемах зіткнення цивілізації і природи. Їх поєднує звертання до проблеми взаємин людини і «чогось невідомого», що розкривається на тлі суворой канадської природи. Тваринний і рослинний світ Канади більшою чи меншою мірою знаходить своє втілення в кожному з цих творів. Усі ці розкидані в тимчасовому просторі літературні явища пов'язує єдина для канадської літератури тема – тема природи. Вона довела свою міцність і довговічність протягом всієї історії розвитку канадської літератури. Від покоління до покоління канадські письменники шукали шляхи структурування жанру оповідання. Цей процес продовжується і форма канадського «story» все ще змінюється.

Ернест Сетон-Томпсон — великий канадський анімаліст кінця XIX-першої половини XX століття. Протягом всього життя він нагадував людям, що лише спілкування з живою природою, дбайливе ставлення до неї може стати джерелом радості і розуміння цінності буття. Його книги розкрили сучасникам невідомий їм світ, в якому тварини постали близькими людині.

Описуючи поведінку тварин, Е. Сетон-Томпсон виводить їх зі сфери казок. Для нього важливе реальне географічне середовище проживання, яке формує характери його чотириногих і пернатих друзів [9, 239]. Найтоншим чином фіксуючи прикмети природного середовища, він одночасно дивився на світ очима художника. Природа виступає в його оповіданнях живою істотою, своєрідною дійовою особою, яка нерідко визначає розвиток сюжетів. Він бачив красу всюди, і вона викликала почуття схиляння перед мудрістю природи.

В новелах Е. Сетон-Томпсона з життя тварин представлена певна концепція буття, яка дозволяє говорити про причетність письменника до неоромантичної літератури.

Тварини у його творах — це істоти, близькі та рідні людині. Тварини у його повістях та оповіданнях олюднені — вони люблять і ненавидять, плачуть і радіють,

як люди. Вони – справжні звірі й пернаті, які живуть у своєму чудовому світі, таємниці якого хотів зрозуміти письменник. Він майстерно характеризує «психологію» своїх героїв, викликаючи у читачів інтерес до їхньої долі.

Саме про таких представників тваринного світу є оповідання «Арно» («Arnaux, the Chronicle of a Housing Pigeon»), спробу порівняльного аналізу оригіналу та перекладу якого буде зроблено нами в даній статті.

Твори Ернеста Сетона-Томпсона почали перекладати в Росії в 1910 році. Серед цих перекладів на особливу увагу заслуговують переклади М. К. Чуковського.

Нажаль, й досі не існує українського перекладу оповідання «Арно» («Arnaux, the Chronicle of a Housing Pigeon»). Російський переклад твору, який увійшов до збірки «Тварини-герої» («Animal Heroes», 1901), було зроблено М.К. Чуковським, який прагнув максимально зберегти художню й сюжетну своєрідність оригіналу. Дії в російському варіанті відбуваються в тій же послідовності, зі збереженням всіх перепетій сюжету й композиційної структури, а також художньої сторони оригіналу. Перекладач творчо підійшов до перекладу оповідання, не прагнучи дотримуватися оригіналу.

Головною метою перекладу є досягнення адекватності. Адекватний переклад здійснюється на рівні, необхідному і достатньому для передачі незмінного плану змісту при дотриманні відповідного плану вираження, тобто норм мови, на яку здійснюється переклад. Основне завдання перекладача при досягненні адекватності – вміло здійснити перекладацькі трансформації, для того щоб текст перекладу якомога точніше передавав всю інформацію, укладену в тексті оригіналу при дотриманні відповідних норм мови перекладу.

Трансформація – це основа більшості прийомів перекладу. Вона полягає у зміні формальних (лексичні чи граматичні трансформації) або семантичних (семантичні трансформації) компонентів вихідного тексту при збереженні інформації, призначеної для передачі.

Зіставлення перекладу оповідання «Arnaux, the chronicle of a Housing Pigeon» з оригіналом показує, що для передачі змісту М.К. Чуковский широко користується даним прийомом.

Основним видом трансформації, який застосовує перекладач при здійсненні перекладу, є граматичні трансформації, які полягають в перетворенні структури речення відповідно до норм мови перекладу.

Перекладач часто використовує членування речення – спосіб перекладу, при якому синтаксична структура речення в оригіналі перетворюється на дві або більше предикативні структури мови перекладу: «The mild smell of the well-kept stalls was lost in the sweet odor of hay, as we mounted a ladder and entered the long garret» [10, 73] («Слабый запах чисто содержимых денников терялся в нежном аромате сена. Поднявшись по лестнице, мы очутились на длинном чердаке») [11].

М.К.Чуковский вдало уникнув перевантаженості речення інформацією, а також підкреслив важливість кожного елемента повідомлення: «There is no creature with finer sense of locality and direction than a good Homer, and the only visible proofs of it are the great bulge on each side of the head over the ears, and the superb wings» [10, 75] («Нет на свете существа, обладающего более тонким чувством направления, чем исправный возвратный голубь. Такого голубя всегда можно узнать по большим выпуклостям над ушами и по мощным крыльям») [11].

В даному випадку складне речення, що перетворюється на два простих, дає можливість акцентувати увагу читача на детальний опис головного героя.

Зворотній спосіб розчленуванню речення, який спостерігається в тексті перекладу – об'єднання речень –

створення з декількох простих речень одного складного: «One day a carriage drove up to the stable; a white-haired gentleman got out, climbed the dusty stairs, and sat all morning in the loft with Billy. Peering from his gold-rimmed glasses, first at a lot of papers, next across the roofs of the city, waiting, watching, for what?» [10, 87] («Однажды к конюшне подкатила карета; из нее вышел седоволосый господин, вскарабкался по пыльной лестнице на голубятню и все утро просидел вместе с Билли, поглядывая сквозь золотые очки то на кучу бумаг, то поверх городских крыш, высматривая и дожидаясь — чего?» [11]).

Зв'язок між цими реченнями настільки тісний, що їх формальне об'єднання диктується побудовою російської фрази. Крім того, в перекладі змінюється розташування мовних елементів, що викликано правилами синтаксису російської мови щодо актуального членування речення, коли другорядні елементи розташовуються на початку речення: «That month he made two new records. He brought a message ten miles in eight minutes, and he came from Boston in four hours» [10, 93] («В этот месяц он установил два новых рекорда: он принес письмо за десять миль в восемь минут и перелетел из Бостона в Нью-Йорк за четыре часа» [11]). Завдяки прийому

об'єднання речень тісніше сприймається зв'язок між ними.

Перекладач передає зміст оригіналу також за допомогою граматичної заміни – перетворення граматичної частини в оригіналі в одиницю мови перекладу з іншим граматичним значенням: «I shall never forget *the sensations* of that day» [10, 76] («Никогда не забуду, что я *пережил* в этот день» [11]); «Some *were weak*...» [10, 77]. («Некоторые *ослабели*...» [11]); «...when *with whistle of wings*...» [10, 88] («...*свистя крыльями*...» [11]); «...a class of *miscreants who think*...» [10, 88] («...немало негодяев, *считающих*...» [11]).

Вдала заміна іменника «the *sensations*» на дієслово «пережил», іменного присудка «*were weak*» на дієслово «ослабели», іменника «*whistle*» на дієслово «остыла» та дієслова «*think*» на дієприкметник «считающих» була здійснена заради дотримання граматичних особливостей мови перекладу, а також для збереження логічного значення слів.

Зіставляючи текст оригіналу з текстом перекладу, можна відмітити, що граматичні трансформації заміни доповнюються прийомом перестановки компонентів речення: «...from the nest where *he was hatched*...» [10, 78] («...потому что *он родился* в угловом гнезде...» [11]; «*The distance* from home, of

the start, *was "jumped"*...» [10, 79] («*Расстояние* с каждым днем *увеличивалось*...» [11]); «... *he was thrown into the air* ...» [10, 82] («*Старбек взвился* в воздух...» [11]); «...the wonderful *speed was diminished*...» [10, 103] («...чудесная *скорость* теперь *уменьшалась*...» [11]).

В даних випадках відбувається заміна англійської пасивної конструкції на російську активну, при якій англійському підмету в російському реченні відповідає додаток, а підметом стає слово, яке відповідає англійському додатку з *by*.

Речення «We passed through the side door of a big stable» [10, 73], «The fast express was steaming down the valley» [11] перекладаються за допомогою перестановки обставини місця на початок речення: «Через боковую дверь мы вошли в конюшню», «Внизу, в долине, дымил курьерский поезд», відповідно.

Такі перестановки зумовлені відмінністю послідовності слів та її функціональних особливостей в російській та англійській мовах, а також відмінностями у сприйнятті актуального членування речення. Так, в російському реченні комунікативно значущі компоненти, які несуть нову інформацію (рема), ставляться, як правило, в кінці речення. В англійському ж реченні рема може виражатись будь-якими засобами, які

не вимагають обов'язкового розміщення важливої інформації в кінці фрази.

Невідповідності в структурі різних мов призводять до труднощів, пов'язаних із збереженням і передачею значень слів при їх перекладі іншою мовою. Слово, як лексична одиниця, є частиною лексичної системи мови. Смилова, або семантична структура слова унікальна для кожної конкретної мови, а тому може не збігатися в лексичних системах іноземної мови і мови перекладу. Саме тому перекладач використовує лексичні трансформації.

В процесі перекладу часто доводиться стикатися з тим, що лексика мови перекладу більш конкретна, ніж аналогічні лексичні одиниці в англійській мові. Тому широкого поширення набув прийом конкретизації, суть якого полягає в заміні слова, яке на мові оригіналу має досить широке значення, словом з конкретнішим значенням: «*This was the home of a famous lot of birds...*» [10, 73] («В этой голубятне жили знаменитые птицы...» [11]); «*A moment later he had the roll in his hand ...*» [10, 73] («Через минуту он держал в руке записку ...» [11]).

Помітно, що перекладач вдало обрав значення для слів «was», «home» та «have», адже в даному контексті було слушним конкретизувати їх словами «жити», «голубятня» замість нейтральних значень «бути», «дом» та «иметь».

В наступному випадку застосування прийому конкретизації для дієслова «to go» дає можливість уникнути інформаційну невизначеність та точно передати зміст речення: «*High in the valleys he went...*» [10, 100] «Высоко над долинами он летел ...» [11]; «*These Pigeons are not of any special color ...*» [10, 75] «Эти голуби не отличаются особой окраской...» [11]).

Вибір конкретнішого значення для слів «be» та «slog» виявився тут слушним у зв'язку з контекстом та загальною атмосферою оповідання.

Повною протилежністю конкретизації є генералізація. У зв'язку з тим, що слова англійської мови мають абстрактніший характер, ніж аналогічні слова російської мови, при перекладі з англійської мови на російську генералізація знаходить набагато менше вживання, ніж конкретизація, але зовсім без її вживання не обходиться: «*The original fifty birds dwindled to twenty...*» [10, 79] («Из пятидесяти птиц осталось всего двадцать...» [11]); «*They wore no uniform...*» [10, 79]; «У них не было определенной масти...» [11]. Перекладач генералізує поняття «dwindle to» та «wear» на більш загальні слова «оставаться» та «быть», що допомагає краще сприйняти текст. Крім генералізації в реченні «*They wore no uniform*» значення слова «uniform»

конкретизується словом «масть», що допомагає краще відтворити оригінальний текст.

Для передачі відтінків оригіналу М. К. Чуковський використовує антонімічний переклад: «He had *not much* to distinguish him when at rest...» [10, 79] («Он *мало* отличался от других...» [11]); «*Many* a noble Homer, speeding with a life or death message...» [10, 88] («*Не один* благородный гонец, летевший с вестью о жизни или смерти...» [11]); «At first Arnaux *did nothing* all day but walk...» [10, 96] («Сперва Арно *только и делал*, что шагал по целым дням...» [11]); «A dark stain appeared on his bosom, but Arnaux *kept on*...» [10, 103] («На груди расплылось темное пятно, но Арно *не сдавался*...» [11]).

Зазначені приклади показують, що завдяки цьому прийому перекладач більш точно передав смислові та стилістичні значення слів.

При перекладі з англійської мови бувають випадки, коли дослівний або навіть транспонований переклад призводить в результаті до вислову граматично правильному, але суперечить духу мови перекладу. Тоді перекладач може використати такий прийом як модуляція (смисловий розвиток), який полягає в заміні одиниці, що перекладається, на контекстуальне,

логічно пов'язане з нею слово або словосполучення: «The old man turned deathly pale, fumbled it open, then *his color came back*...» [10, 88] «Старик смертельно побледнел, с трудом развернул ее, и лицо его оживилось...» [11]; «His beak and feet were small, *as became his blood*...» [10, 93] («Клюв и ноги его были малы, *как у всякого хорошего почтового голубя*...» [11]).

Вирази «his color came back» та «as became his blood» неможливо перекласти на російську мову еквівалентно, для цього їх потрібно змінити за допомогою адекватного значення, зрозумілого для читача. Саме тому М. К. Чуковський використовує висловлювання, які допомагають одразу зрозуміти зміст, викладений автором.

В перекладі також були застосовані лексичні трансформації додавання: «You hardly see them till *they're in*...» [10, 76] («Едва успеешь их заметить, как *они уже влетят в голубятню*...» [11]); «The *flash of white*, the rush of pinions...» [10, 76], («*Появление белого облачка*, шелест крыльев...» [11]) та опущення: «The hardest of all *work* is over the sea» [10, 81] («*Труднее всего* перелететь через море...» [11]); «Although there *were* plenty of witnesses...» [10, 75] («Несмотря на множество свидетелей» [11]).

Підбиваючи підсумки, хотілося б зазначити, що проаналізувавши оригінал

оповідання Е. Сетона-Томпсона «Арно» та його переклад, у своїх перекладах М.К.Чуковський не нав'язує оригіналу зайвих деталей, зберігаючи його змістовий бік, систему образів і художній стиль автора. Деякі розбіжності, що існують між оригіналом та перекладом, не впливають

на загальне враження від тексту. Саме тому такий переклад можна вважати адекватними, адже, відтворюючи зміст і форму оригіналу засобами російської мови, він передає наміри автора щодо певного впливу на читача, викликаючи в нього відповідну реакцію на оповідання.

Посилання

1. Гачечиладзе Г. Реалистический перевод и задачи его теории (Вводная лекция к курсу истории и теории художественного перевода) /Г. Гачечиладзе //Мастерство перевода. – М.: Советский писатель, 1965. – С. 241–251.
2. Ребрій О.В. Сучасні концепції творчості у перекладі: [монографія] [Текст] /О. В. Ребрій. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 376 с.
3. Коптілов В. Першотвір і переклад (Роздуми і спостереження) [Текст] / В. Коптілов. – Київ: Дніпро, 1972. – 215 с.
4. Новикова М. Перекладач і класика (про форми і межі перекладацької інтерпретації) [Текст] / М. Новикова // «Хай слово мовлено інакше...»: статті з теорії, критики та історії худож. перекладу / [упоряд. В. Коптілов]. – Київ, Дніпро, 1982.– С. 40–5.
5. Сухенко И.Н. Национальные варианты канадского анималистического рассказа конца XIX – начала XX вв.//Дніпропетровський університет. Вісник. Літературознавство. Журналістика. — Дніпропетровськ: ДГУ, 2002. — Вип. 5. — С. 107-111.
6. Faye Hammill. Canadian Literature. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. – 220 p.
7. The Canadian Imagination Dimensions of a Literary Culture. Cambridge: Harvard University Press, 1977. —265 p.
8. Коротич В. Голоса Канады: Путевые заметки// Иностранная литература. — 1980.— №8. — С. 212-223.
9. Зарубежная детская литература: Учебник для институтов культуры [Текст]/ Сост. И.С. Чернявская. — 2-е изд. — М.: Просвещение, 1982. – 559 с.
10. Ernest Seton-Thompson. Animal Heroes. New-York: The Century Co, 1901. – 345 p.
11. Эрнест Сетон-Томпсон Арно [електронний ресурс]: доступно з: <http://www.serann.ru/text/arno-9625>